

УДК 930 (477)

Особливості етнополітичного розвитку населення підросійської України на межі XIX - XX ст.

С.В. ЗБОРЕЦЬ, Г.О. ЛЕБЕДЕВА

Дніпродзержинський державний технічний університет, м. Дніпродзержинськ, Україна,
E-mail: szborets@ukr.net**Авторське резюме**

У даній статті визначено особливості етнополітичного розвитку населення підросійської України. З'ясовано, що наприкінці XIX ст. український народ за своїм кількісним складом був одним з найчисельніших серед народів Європи. Особливо швидкими були темпи приросту протягом XIX ст. на тих українських землях, які перебували у складі Російської імперії.

За матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., а також за іншими даними, у світі проживало близько 26,4 млн. українців. З того числа в Росії налічувалося 22 380,6 тис. осіб (84,46%), Австро-Угорщині — 3 814,9 тис. осіб. (14,40%). Близько 215 тис. осіб (менше 1%) проживало поза межами обох імперій.

В роботі простежено динаміку чисельності та розміщення як власне етнічних українців, так і населення України загалом. Охарактеризовано населення України з його значними відмінностями, зумовленими, насамперед, політичними й економічними факторами, пов'язаними з поширенням масової етносоціальної самосвідомості, поживанням і поширенням національного руху, створенням нової української культури, розвитком усіх галузей життя.

Як за територією, так і за чисельністю серед населення національних меншин Російської імперії саме українці були провідною нацією. Серед основних складових, притаманних кожній нації, в українців чітко вираженими були літературна мова, багатотисячолітні традиції, наявність власної інтелігенції.

Ключові слова: соціально-етнічний склад, населення підросійської України, динаміка чисельності населення, провідна нація, етносоціальна самосвідомість.

Features of ethno-political development of the population of the Russia-dependent Ukraine at the XIX - XX centuries

S.V. ZBORETS, H.O. LEBEDEVA

Dniprodzerzhinsk state technical university, Dniprodzerzhinsk, Ukraine
E-mail: szborets@ukr.net**Abstract**

The given article determines the features of ethno-political development of Russia-dependent Ukraine population. It was established at the end of the nineteenth century Ukrainians in their numerical composition were one of the most numerous among the European ones. Especially rapid during the nineteenth century were the rates of growth on the Ukrainian lands that were the part of the Russian Empire.

According to the materials of the First General census of the Russian Empire in 1897 and the other data, there were about 26.4 million of Ukrainians in the world. Among them, 22 380,6 thousand of people (84,46%) lived in Russia and 3 814,9 thousand of people (14,40%) lived in Austria-Hungary. Only about 215 thousand (less than 1%) resided outside of the borders of both empires.

The article deals with the changes in the numerical composition and settlement both of Ukrainians and non-Ukrainians in these countries. Besides, there was given the characteristic of the population of Ukraine with glance of its significant differences due to political and economic factors associated with the spread of mass ethnical identity, the revival and the rise of the national movement, the creation of a new Ukrainian culture, the development of all branches of life.

So, according to their territorial distribution and numerical composition, the Ukrainians were the leading nation among the population of the national minorities within the Russian empire. Except for the basic constituents, inherent to every nation, Ukrainians possessed their own literary language, centuries-old traditions, and their own intelligentsia.

Key words: socio-ethnic composition, the population of the Russia-dependent Ukraine, population dynamics, host nation, ethnical self-consciousness.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. український народ за своїм кількісним складом був одним з найчисельніших серед народів Європи. При тому він не мав не те що власної державності, а й будь-якого національного самоврядування. Україна була розділена як географічно, так і політично між Російською (85% українських земель) та Австро-Угорською ім-

періями. Тому при дослідженні історії України на межі XIX-XX ст. необхідно враховувати різні фактори, що впливали на розвиток українського народу. В поданій роботі ми зробимо аналіз соціально-етнічного та суспільно-політичного розвитку українських земель у складі Російської імперії.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему

© С.В. Зборець, Г.О. Лебедева, 2015

етнічного складу населення України на межі століть частково розкривають статистичні матеріали Російської імперії, що містилися у «переписних книгах» та «ревізіях». Вперше спробу визначити належність мешканців міста до різних народів за ознакою рідної мови було визначено під час одноденного перепису, проведеного 1878 р. у Харкові. Відомості перепису містять інформацію про чисельність та етнічний склад населення міста [4]. Питання, пов'язані з етнічною історією України, розглядалися в першому українському історичному часопису «Киевская старина», що видавався у Києві протягом 1882-1906 рр. і приділяв увагу особливостям соціально-етнічного життя населення України [10].

В новітні часи вийшла з друку велика кількість енциклопедичних видань, які подають чітке визначення етнографічних та етнологічних понять [7], описи окремих місцевостей [8], хронологічну та статистичну інформацію, характеристику історичних та політичних процесів, які призвели до залюднення регіонів представниками різних етносів та їх поступового освоєння. Умови виникнення, характер поселень та колоній на Півдні викладено у працях О.Августиновича, Я.Бойка, О.Данильченка [3], І.Кулініча [9]. Історіографія налічує обмежену кількість робіт, у яких досліджувалася динаміка чисельності українського населення - найчастіше це праці, присвячені окремим регіонам. Проблеми формування модерної української нації XIX–XX століття порушує в своїй монографії дослідник Я. Грицак [2]. В.Смолій, С.Кульчицький, О.Реєнт та інші відомі дослідники історії України під керівництвом Інституту історії НАН України дослідили деякі аспекти життя українців на теренах Російської імперії [13].

Таким чином, проведені науковцями попередні дослідження створили сприятливі умови для докладного вивчення, комплексного аналізу і висвітлення етнополітичного розвитку населення міст підросійської України.

Мета дослідження. Визначити головні особливості етносоціального та суспільно-політичного розвитку українських земель у складі Російської імперії. Простежити динаміку чисельності та розміщення українців та іншого населення українських земель у межах Російської імперії наприкінці XIX на початку XX ст. Охарактеризувати стан населення України та визначити головні фактори, що впливали на його розвиток.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. Російська імперія була другою за величиною країною світу, поступаючись Британській імперії, займаючи 1/6 частину суходолу. До неї входила Прибалтика (крім Калінінградської області), Україна (окрім Західної частини), велика частина Польщі, Фінляндія,

Кавказ, Середня Азія, Сибір. Експансія супроводжувалась обмеженням свободи неправославних релігійних конфесій, чисельними заходами, спрямованими на русифікацію захоплених районів. Тому без перебільшення можна стверджувати, що національне питання на теренах величезної імперії завжди стояло гостро та потребувало негайного вирішення.

Українські землі, що перебували під владою Російської імперії умовно називають Наддніпрянська Україна (Наддніпрянина). Термін Україна на теренах Росії практично припиняють вживати: Лівобережну Україну називають Малоросією, Правобережну Україну – Південно-Західним краєм, а південну Україну – Новоросією.

В політико-правовій системі Росії не було демократичних принципів поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Абсолютна влада належала імператорові, який в управлінні державою спирався на централізований бюрократичний апарат. Оскільки Росія не була ізольована від перетворень в Європі, то проблема політичної трансформації - обмеження влади самодержавства конституційними установами, участь в управлінні державою широких кіл громадськості через виборні органи, демократичні свободи тощо - була в центрі уваги суспільства, що впливало на розвиток суспільно-політичного руху.

У Наддніпрянській Україні центром опозиційної, по відношенню до царизму, діяльності стали земства – органи місцевого самоуправління. Земці-ліберали вимагали надання політичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків, скликання Установчих зборів для вироблення конституції. Як прихильники еволюційного розвитку Росії ліберали виступали за послідовне проведення реформ і легальні методи боротьби.

Імператор Микола II (1894-1917) не тільки не прагнув привести політичну систему країни у відповідність до вимог часу, а й вбачав головне політичне завдання у збереженні та зміцненні самодержавної форми правління. На численні земські петиції про включення виборних органів у систему державного управління й обмеження свавілля чиновницької бюрократії він відповів у тронній промові: «Я буду охороняти основи самодержавства так само твердо і невпинно, як охороняв мій покійний батько» [13, с.178]. За 23 роки правління Микола II втягнув Росію у дві програні нею війни і три революції, які коштували мільйони людських життів і спричинили страшні потрясіння для Росії в цілому та України зокрема.

У зазначений період у багатьох країнах світу: США, Великобританії, Швеції та ін. почали проводити систематичні загальні переписи населення. Не була винятком і Російська імперія. Перший загальноросійський перепис про-

ведено 9 лютого 1897 р. Він охопив і дев'ять українських губерній - це складає близько 80% території, що входить до кордонів сучасної України. Ініціатором перепису був видатний російський учений П.П.Семенов-Тянь-Шанський [5].

Програма перепису включала соціально-демографічні характеристики опитуваних, шлюбний стан, місце народження, віросповідання, рідну мову, грамотність, сферу праці. У губерніях переписом формально керували губернатори, а безпосередньо – переписні комісії. Одиницею спостереження було господарство. Результати проведеного опитування були опубліковані на початку XX ст. [1, с.5].

Для визначення етнічного складу в загальноросійському перепису було використане питання про рідну мову. Поняття «рідної мови» чітко визначене не було і для кожного з опитуваних воно мало власне значення. Імовірно, що більшість не змогли докладно пояснити, що входить до визначеного терміну і досить часто опитувані на поставлене питання відповідали – «російська».

На межі XIX—XX ст., за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., в Росії налічувалося 22 380,6 тис. осіб (84,46%), Австро-Угорщині - 3 814,9 тис. осіб (14,40%). Близько 215 тис. (менше 1%) проживало поза межами обох імперій [1, с.25].

Українська нація продовжувала розвиватися переважно як селянська. З кінця XIX і на початку XX ст. активізувався переселенський рух з України до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану і в Середню Азію. На якийсь час інтереси українського і російського селянства таправлячих поміщицько-урядових кіл у питанні переселення ніби збіглися. Російський уряд створив для справ переселення спеціальний орган — Обласну земельну переселенську організацію, що мала спрямовувати переселення з Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Волинської губерній [11].

Основним джерелом зростання робітничого класу були розорене селянство, а також ремісники та робітники з інших регіонів Росії. Найбільшими центрами зосередження робітників були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка. Усі верстви населення Росії зазнавали утисків, але особливо важкого економічного і політичного гніту зазнавав робітничий клас, у тому числі і в Україні. Світова економічна криза 1900–1903 рр. охопила і царську Росію, що привело до розорення ряду заводів та фабрик, а отже, зросло безробіття.

За етнічним походженням робітничий клас підросійської України вирізнявся строкатістю: українці, росіяни, поляки, татари та інші національності. В аграрно-промислових районах переважали робітники українського походження.

На початку XX ст. серед робітничого класу українці становили більше 50 %.

В українських містах активно розвивався дрібний і середній бізнес. У Російській імперії підприємці українського походження змогли посісти чільне місце в отриманні та розподілі прибутків від підприємництва. Так, магнатами капіталу стали Харитоненки й Терещенки, які були членами правлінь російських банків і монополістичних об'єднань.

Серед населення міст України українці не перевищували 32%. Іншими словами, у складі міського населення українці, до речі, як і євреї, становили близько третини, але в Одесі, наприклад, українців налічувалося лише 6 %, у Києві – 22%. На місцевому транспорті, в торгівлі було зайнято не більше 10 % українців, а в сфері науки, культури, мистецтва, медицини, церковних справ – 0,5 %. В українських губерніях проживало 456 учених і літераторів українського походження, 2056 художників, театральних артистів, музикантів. Хоч українське населення в дев'яти губерніях складало 69,1 %, в галузі культури працювало 40,7 % росіян та 25,7 % євреїв [12, с.215-218].

Важливою рисою соціальних змін на межі століть стало формування інтелігенції. Промисловий розвиток та зміни в суспільному устрої викликали гостру потребу в освічених кадрах. Змінилося й соціальне походження інтелігенції. У 1900 р. лише 25 % її становили дворяни, решта були дітьми міщан, священиків і різночинців. До інтелігенції також належали представники так званого середнього класу - чиновники, професори, викладачі гімназій, учителі, лікарі, інженери, юристи, люди творчих професій. Цей прошарок населення набував усе більшої ваги в суспільстві.

Українська інтелігенція була нечисленною. За переписом 1897 р. тільки 16 % юристів, 25 % учителів і близько 10 % письменників і художників визнавали себе українцями. Проте саме ця невелика група взяла на себе місію творення нової культури й стала провідником національної ідеї. Її представники брали активну участь у громадсько-політичних, культурних і просвітницьких організаціях, ставали членами українських партій [6, с.269].

Починаючи з кінця XIX ст. на території Наддніпрянщини збільшилася чисельність росіян до 12 %. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва, робітників Лівобережжя та Півдня України, де українство як етнос тільки формувалося. Найбільше росіян (більше 20%) було в Чернігівській і Херсонській губерніях. Основна маса росіян оселялася в містах, працювала в гірничорудній, металургійній, вуглевидобувній промисловості.

Так, Катеринославська губернія мала в промисловому виробництві близько 68% росіян [1, с.215]. Помітним джерелом постійного збільшення кількості російського населення краю у

XIX – на початку XX ст. була регулярна армія, гарнізони якої розташовувалися у різних містах і містечках.

Висновки. Динаміка чисельності українців, як і населення України загалом, характеризувався значними відмінностями, зумовленими насамперед політичними й економічними факторами. Отже, як за територією, так і за чисельністю серед населення національних меншин, українці в Російській імперії були провідною нацією. Серед основних складових, притаманних українській нації – мова та бага-

товікові традиції, за якими їх вирізняли в Російській імперії. Українці в Російській імперії, як і все інше населення держави, ніяких політичних прав і свобод не мали.

Відмінності українського населення в межах Російської імперії, зумовлені, насамперед, політичними й етносоціальними факторами, пов'язаними з поширенням масової етносоціальної самосвідомості, поживавленням і піднесенням суспільного руху, творенням нової української нації, розвитком усіх галузей житт-

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - СПб.: Тип. Товарищества «Народная польза», 1905. - Т. 48. - С. 3-7. <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/12632-pervaya-vseobshchaya-perepis-naseleniya-rossiyskoy-imperii-1897-goda-spb-1897-1905>
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття [Текст] / Я. Грицак – К.: Вища школа, 1996. – 245 с.
3. Данильченко О. Етнічні групи півдня України економічне та соціально-політичне становище на поч. 20-х рр. XX ст. [Текст] / О. Данильченко. - К., 1993. - 58 с.
4. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 г. [Текст] / Харьковское Городское Управление. - Х.: Тип.-Лит. П. Д. Калугина, 1916. - 143 с. <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices>
5. Іванюк О. Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст.: стан і перспективи проблеми [Електронний ресурс] / О. Іванюк. - – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_11.php
6. Історія державності України. Експериментальний підручник / За заг. ред. Бандурки О., Ярмиша О. - Харків: ТОВ «Одіссей», 2004. – 607 с.
7. Історія Києва. В 3-х т. 4-х кн. [Текст] / Ред. Сарбей та ін. - К.: Наук. думка. - Т. 2. - 438 с.; Киев. Энциклопедический справочник / Ред. А. В. Кубрицкого. Издание 2-е. - К.: Главная редакция УСЭ, 1985. - 759 с.
8. Короткий довідник з історії України [Текст] / І. Курас, М. Багмет, І. Федьков та ін. - К.: Вища школа, 1994. - 255 с.
9. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. [Текст] / І. Кулинич, Н. Кривець. - К.: НАН України, Інститут історії НАН України, 1995. - 271 с.
10. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года [Текст] / Л. Личков // Киевская старина. - Тип. Императорского Университета св. Владимира, Акцион. о-ва печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. - Т. XC. - № 9. - С. 317-366.
11. Макарчук С. Етнографія України [Електронний ресурс] / С. Макарчук. – Львів: Світ, 2004. - 465 с. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part4/401.htm
12. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. [Текст] / В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х.: ВД «Школа», 2008. – 608 с.
13. Україна: хронологія розвитку / НАН України. Інститут історії України [Текст] / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Русіна, В. Горобець, О. Реєнт. – К.: КРІОН, 2011. – Імперська доба 1800-1917 рр. – Том 5. - 720 с.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2015

REFERENCES:

1. Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. - SPb.: Tip. Tovarischestva «Narodnaya polza», 1905 (The general census of the population of the Russian Empire in 1897). - Vol. 48. - P. 3-7. <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/12632-pervaya-vseobshchaya-perepis-naseleniya-rossiyskoy-imperii-1897-goda-spb-1897-1905>
2. Hrytsak Ya. Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX stolittya (Essay on the history of Ukraine. The formation of the modern Ukrainian nation nineteenth and twentieth centuries). - K.: Vyscha shkola, 1996. - 245 p.
3. Danylchenko O. Etnichni hrupy pivdnnya Ukrayiny ekonomichne ta sotsial'no-politychne stanovyshe na poch. 20-kh rr. XX st. (Ethnic group South Ukraine economic and socio-political situation in the beginning. 20-ies. XX century). - K., 1993. - 58 p.
4. Ischislenie naseleniya g. Harkova i ego prigorodov 10 maya 1916 g. (Calculation of the population of Kharkov and its suburbs 10 May 1916). - H.: Tip.-Lit. P. D. Kalugina, 1916. - 143 p. <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices>
5. Ivanyuk O. Etnichnyy sklad naselennya mist Ukrayiny naprykintsi XIX st.: stan i perspektivy problemy (Ethnicity cities of Ukraine in the late nineteenth century.: the state and prospects of the problem). - Access mode:

- http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_11.php
6. Istoriya derzhavnosti Ukrayiny. Eksperymental'nyy pidruchnyk (The history of statehood Ukraine. Experimental tutorial). - Kharkiv: TOV «Odissey», 2004. - 607 p.
  7. Istoriya Kyveva. V 3-kh t. 4-kh kn. (History of Kyiv. In 3 vol. 4 Vol). - K.: Nauk. dumka. - Vol. 2. - 438 p.; Entsiklopedicheskiy spravochnik. - K.: Glavnaya redaktsiya USE, 1985. - 759 p.
  8. Korotkyy dovidnyk z istoriyi Ukrayiny (Quick Reference history of Ukraine). - K.: Vyshcha shkola, 1994. 255p.
  9. Kulynych I., Kryvets' N. Narysy z istoriyi nimets'kykh koloniy v Ukrayini. (Essays on the history of German colonies in Ukraine). - K.: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi NAN Ukrayiny, 1995. - 271 p.
  10. Lichkov L. Yugo-Zapadnyiy kray po dannym perepisi 1897 goda (Southwest Region according to the 1897 census) // Kievskaya starina. - Tip. Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, Aktsion. o-va pechati i izdatel'skogo dela N. T. Korchak-Novitskogo, 1905. - Vol. XS. - № 9. - P. 317-366.
  11. Makarchuk S. Etnohrafiya Ukrayiny (Ethnic Ukraine). - L'viv: Svit, 2004. - 465 p. - Access mode: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part4/401.htm
  12. Petrovs'kyi V., Radchenko L., Semenenko V. Istoriya Ukrayiny: Neuperedzhenyy pohlyad: Fakty. Mify. Kommentari (History of Ukraine: An unbiased view: Facts. Myths. Comments.). - Vyd. 2-he, vypr. ta dop. - Kh.: VD «Shkola», 2008. - 608 p.
  13. Ukrayina: khronolohiya rozvytku (Ukraine: Chronology of development.). - K.: KRION, 2011. - Impers'ka doba 1800-1917rr. - Vol. 5. - 720 p.

Зборець Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент
Дніпродзержинський державний технічний університет
Адреса: 51918, м. Дніпродзержинськ, вул. Дніпробудівська, 2
E-mail: szborets@ukr.net

Лебедева Ганна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент
Дніпродзержинський державний технічний університет
Адреса: 51918, м. Дніпродзержинськ, вул. Дніпробудівська, 2
E-mail: leb71anna71@mail.ru

Zborets Svitlana Victorivna – PhD in history, associate professor
Dniprodzerzhinsk state technical university
Address: 2, Dniprobudivska Str., Dniprodzerzhinsk, 51918, Ukraine
E-mail: szborets@ukr.net

Lebedeva Hanna Oleksandrivna – PhD in history, associate professor
Dniprodzerzhinsk state technical university
Address: 2, Dniprobudivska Str., Dniprodzerzhinsk, 51918, Ukraine
E-mail: leb71anna71@mail.ru